

Київський університет імені Бориса Грінченка, 2002

Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України

ДЯТЛЕНКО Наталія Михайлівна

УДК 372.3.013.77:159.923.2

**ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ САМОПОВАГИ У
ДОШКІЛЬНИКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ-2002

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна освіта України виходить на якісно новий рівень, що зумовлено прогресивними тенденціями у формуванні громадянського суспільства, розширенням меж людської свободи, демократизацією принципів суспільного та індивідуального життя, зміною пріоритетів на користь цінності людської особистості. Ці особливості актуалізують проблему гуманізації освіти, необхідність модернізації її цілей та принципів, оновлення змісту, вдосконалення навчально-виховних технологій.

Державна політика в галузі дошкільної освіти, що визначається Конституцією, Законом України “Про освіту”, Державною національною програмою “Освіта” (Україна XXI століття), Законом України “Про дошкільну освіту”, Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні, спрямовує фахівців у галузі вікової та педагогічної психології на пошук оптимальних шляхів особистісного розвитку дошкільників, розкриття механізмів формування їхньої життєвої компетентності як здатності в міру своїх вікових можливостей самостійно та свідомо виробляти позитивне ставлення до світу і самого себе.

Однак аналіз сучасної практики сімейного та суспільного виховання засвідчує існування суперечностей між проголошеними ідеями гуманізації освіти та реальним станом справ. Тривале ігнорування ідеї самоцінності людської особистості, насадження масового колективізму, домінування монологічної стратегії у вихованні гальмують модернізацію та оновлення освіти, ускладнюють процес реалізації прогресивних ідей та особистісно орієнтованих технологій. Педагогічна робота з виховання дошкільника як суб’єкта життєдіяльності, здатного шанобливо, гідно, ціннісно ставитися до себе та оточуючих, підмінюється надмірною інтелектуалізацією дитини, орієнтацією на формальні результати. Спостерігається зниження інтересу педагогів до копіткої роботи по вихованню свідомого ставлення зростаючої особистості до природи, предметного світу, людей, власного „Я”. Проблема розвитку свідомості та самосвідомості дошкільника в наш час є проблемою становлення особистісного ядра, закладання базису культури, збалансованості потенційних можливостей та реалізованих здібностей.

Таким чином, необхідність теоретико-експериментального дослідження психологічних умов розвитку самоповаги у дошкільному віці обумовлюється соціальним замовленням на модернізацію дошкільної освіти та впровадження особистісно орієнтованих виховних технологій. Суспільна значущість дослідження цієї проблеми суттєво зросла у зв’язку з новою освітньою парадигмою, яка потребує відповідного теоретико-методичного забезпечення.

Стан розробки проблеми. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що в прямій постановці проблема дослідження психологічних умов розвитку самоповаги у дошкільників не розроблялася. У працях К.О.Абульханової-Славської, Б.Г.Ананьєва, Л.І.Анциферової, О.О.Бодальова, Л.С.Виготського, Л.І.Божович, В.В.Давидова, В.В.Зінківського, О.М.Леонтьєва, Б.Ф.Ломова, С.Л.Рубінштейна,

О.Г.Спіркіна, В.В.Століна, П.Р.Чамати, О.В.Шорохової розглядаються загальнотеоретичні та методологічні підходи до вирішення питання про природу і генезис самосвідомості та окремих її складових у контексті проблеми розвитку особистості. Ціннісне ставлення людини до себе класифікується як питання надзвичайної ваги і значущості, розв'язання якого здатне суттєво доповнити теорію самосвідомості та теорію морального розвитку особистості, збагатити практику виховання ефективними методиками. Разом з тим у цих дослідженнях мало уваги приділено аналізу психологічних механізмів вироблення особистістю ціннісного ставлення до себе, фактично не йдеться про феномен самоповаги як такий, його місце в структурі самосвідомості та відмінність від інших проявів самоставлення.

У дослідженнях учених Р.А.Ануфрієвої, Г.О.Балла, І.Д.Беха, Є.І.Головахи, О.А.Донченка, О.Г.Злобіної, І.С.Кона, О.Л.Кононко, В.В.Рибалки, М.В.Савчина, Л.В.Сохань, І.В.Степаненко, В.О.Татенка, Т.М.Титаренко, В.О.Тихонович, В.І.Шинкарука самоповага, ціннісне ставлення особистості до себе розглядається крізь призму проблеми життєтворчості особистості, життєвих смислів, особистісних виборів, особистої відповідальності, її суб'єктності. Розглядаючи самоповагу як умову реалізації ідеї самоцінності життя, автори наголошують на необхідності підвищення суб'єктності життєздійснення, навчання підростаючого покоління вмінню розпорядитися своїм життям, робити його предметом власної свідомості та волі.

Питання функціонування самосвідомості, процесів самопізнання, вироблення емоційно-ціннісного ставлення до себе, саморегуляції на різних етапах онтогенезу аналізуються в роботах Г.С.Абрамової, М.Й.Боришевського, Д.Т.Дімітрова, О.В.Запорожця, О.Л.Кононко, В.К.Котирло, М.І.Лісіної, Н.І.Непомнящої, С.Р.Пантілеєва, Н.А.Побірченко, В.А.Семиченко, А.І.Сілвестру, Т.М.Титаренко, С.П.Тищенко, І.І.Чеснокової, Л.І.Уманець та ін. Розглядаючи самоповагу в контексті інших проблем, дослідники класифікують її як інтегровану та узагальнену характеристику особистості, що складається внаслідок узагальнення переживань щодо "Я". Згідно з їхніми поглядами, самоповага складається в межах Я-образу і опосередковується усвідомленням дитиною своїх успіхів в предметно-практичній діяльності та спілкуванні. Однак в роботах зазначених авторів подаються лише окремі критерії самоповаги, відсутній аналіз її проявів на різних вікових етапах, у дітей різної статі, лише частково розкриваються психологічні умови розвитку.

Дослідження представників західної гуманістичної психології (Р.Бернс, Е.Еріксон, К.Роджерс, А.Маслоу, Р.Мейлі) ґрунтуються на ідеї цілісності та унікальності людської особистості, її високої самоцінності. У роботах цих дослідників проблема становлення ціннісного ставлення до себе розглядається в контексті понять "Я", "самість", "внутрішній світ"; самоповага ототожнюється із самооцінкою, задоволеністю собою, "Я-концепцією"; неабияка увага надається розкриттю чинників, що опосередковують ставлення до себе.

Варто зауважити, що в останні десятиліття в Україні зріс інтерес науковців до проблем самосвідомості в ранньому онтогенезі. Доказом цього є дослідження таких науковців, як І.Д.Бех (розвиток моральної свідомості), М.Й.Боришевський

(самосвідомість як механізм регуляції поведінки), М.В.Вовчик-Блакитна (передумови розвитку особистості в ранньому дитинстві), О.Л.Кононко (самолюбність як базова якість особистості, складова життєвої компетентності), В.К.Котирло (розвиток волі в ранньому онтогенезі), С.Є.Кулачківська (емоційні взаємини дитини з дорослими), О.І.Кульчицька (формування моральних почуттів), Ю.О.Приходько (ціннісне ставлення до однолітків), С.П.Тищенко (емоційно-ціннісне ставлення до себе, рефлексія), Т.М.Титаренко (проблеми особистісного розвитку дошкільника). Вагомий внесок у дослідження процесів самосвідомості, пов'язаних із виробленням дошкільниками ціннісного ставлення до себе, зробив Р.Х.Шакуров, який розмежував різні прояви самоствавлення, показав спільне та відмінне між ними; схарактеризував процеси переходу короточасних епізодичних переживань у стійкі, тривалі; виділив вікові модифікації самолюбності дошкільників.

І все ж на сучасному етапі розвитку педагогічної та вікової психології проблема самоповаги дошкільника, особливостей її прояву та психологічних умов розвитку залишається розробленою, проаналізованою лише частково, в контексті інших аспектів особистісного становлення. Це і визначило правомірність та доцільність теоретичного та експериментального вивчення самоповаги в ранньому онтогенезі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою комплексної програми КМІУВ ім. Б.Д.Грінченка „Теоретичні, методологічні та методичні основи удосконалення систем навчання і виховання в галузі загальної середньої освіти”, яка здійснюється відповідно до Комплексного плану заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999-2012 роках, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України 11.03.1999 року №348. Тема дисертації затверджена на засіданні Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки і психології АПН України (прот. № 6 від 18.10.1999 р.).

Об'єктом дослідження виступає процес становлення самоповаги старших дошкільників як інтегрованої та узагальненої характеристики особистості.

Предметом дослідження є психологічні закономірності та умови ефективного розвитку самоповаги у дітей 4-6 років.

Мета дослідження полягає у теоретичному аналізі та експериментальному вивченні ставлення дитини до себе, розробці та обґрунтуванні методики розвитку самоповаги у старших дошкільників.

Завдання дослідження:

- уточнити зміст та обґрунтувати критерії самоповаги, встановити закономірності її прояву в дошкільному віці;
- з'ясувати вікові та статеві особливості самоповаги;
- визначити внутрішні та зовнішні детермінанти розвитку самоповаги;
- виділити рівні розвитку самоповаги;
- теоретично обґрунтувати та експериментально апробувати методику розвитку самоповаги у старшому дошкільному віці.

Методологічною основою дослідження є: філософське вчення про сутність особистості та наукові положення психологічної теорії її становлення

(К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, О.О.Бодальов); системний підхід до розуміння психіки (Б.Г.Ананьєв, П.К.Анохін, Б.Ф.Ломов, К.К.Платонов), вчення про детермінацію та закономірності розвитку психіки (Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн); положення вікової та педагогічної психології про сутність та закономірності особистісного розвитку дітей раннього та дошкільного віку (Л.І.Божович, О.В.Запорожець, М.І.Лісіна, В.К.Котирло, В.С.Мухіна); ідеї гуманістичної психології (А.Маслоу, К.Роджерс); психологічні та педагогічні аспекти формування нового покоління фахівців (І.А.Зязюн., В.Г.Кремень, Н.Г.Ничкало, В.А.Семиченко); психологічні основи впровадження у практику особистісно орієнтованих технологій виховання (І.Д.Бех, Г.О.Балл, М.Й.Боришевський, О.Л.Кононко).

Методи дослідження. В процесі реалізації завдань дослідження на всіх його етапах використовувався комплекс методів: теоретичний аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури, опрацювання нормативних документів дали уявлення про актуальність проблеми, міру її вивченості, допомогли визначити концептуальні засади дослідження; спостереження за характером активності дошкільників та особливостями взаємодії педагогів та дітей, анкетування батьків та педагогів дали змогу з'ясувати особливості самоповаги дошкільників, її внутрішні та зовнішні детермінанти; метод експерименту (констатуючий, формуючий та контрольний) слугував моделюванню умов обраного для вивчення явища. Методами математичної статистики оброблено і перевірено здобуті дані.

База дослідження. Дослідження здійснювалося упродовж 1996-2001рр. на базі дошкільних навчальних закладів №583, №680 та №700 м.Києва. Експериментом охоплено 81 дошкільник віком 4 та 6 років, 53 батьків досліджуваних та 25 вихователів. В анкетуванні брали участь 125 вихователів ДНЗ м.Києва та Київської області.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше розроблено та обґрунтовано критерії визначення самоповаги у дітей дошкільного віку; показано закономірності розвитку самоповаги в умовах предметно-практичної діяльності та спілкування; виділено вікові та статеві особливості самоповаги; визначено внутрішні та зовнішні детермінанти; теоретично обґрунтовано та експериментально апробовано методику виховання самоповаги дошкільників в умовах суспільного та сімейного виховання.

Теоретичне значення дослідження. Розроблена автором концепція розвитку самоповаги в старшому дошкільному віці надає можливість тлумачити вивчене явище як інтегральну характеристику особистості, показник її соціальної компетентності, життєздатності. В роботі обґрунтована правомірність диференціації понять „самоповага” та „ціннісне ставлення до себе”, розкрито психологічний зміст та структуру феномену. Проаналізовано динаміку розвитку самоповаги, визначено її статеві модифікації, доведено сензитивність дошкільного віку до розвитку самоповаги, запропоновано систему оптимізації умов її становлення в сім'ї та дошкільному закладі.

Практичне значення одержаних результатів визначається створенням методичного інструментарію дослідження ціннісного ставлення дошкільників до себе;

формулюванням науково-методичних рекомендацій педагогам та батькам з виховання самоповаги у старшому дошкільному віці; розробкою спецкурсу „Психолого-педагогічні умови розвитку самоповаги в дошкільному віці”, який автор читає для слухачів Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка. Результати дослідження можуть бути використані в практиці дошкільного виховання, при укладанні програм для дошкільників, викладачами вузів та педагогічних училищ в процесі викладання курсу вікової та педагогічної психології.

Особистий внесок автора полягає у теоретичному обґрунтуванні основних ідей і положень досліджуваної проблеми; створенні та реалізації методики виховання у дітей вказаного віку самоповаги; впровадженні результатів наукового дослідження у практику роботи шляхом проведення семінарів для працівників закладів освіти, читання лекцій на курсах підвищення кваліфікації з проблеми психологічних умов розвитку самоповаги у дошкільників.

Надійність та вірогідність одержаних результатів забезпечена різнобічним теоретичним і методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; використанням комплексу взаємодоповнюючих методів, адекватних меті та завданням дослідження; поєднанням якісного та кількісного аналізу; статистичною обробкою даних психолого-педагогічного експерименту.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробувалися на наукових і науково-практичних конференціях: “Грінченківські читання-96” (Київ, 1996р.); “Актуальні проблеми дошкільного виховання” (Рівне, 1997р.); “Іван Стешенко – відомий діяч освіти та культури України” (Київ, 1999р.); “Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді” (Київ, 1999р.); Всеукраїнській науковій конференції пам’яті українського психолога В.К.Котирло (Київ, 2001р.); на наукових конференціях студентів та аспірантів КМІУВ ім.Б.Грінченка; у виступах перед працівниками дошкільних установ м.Києва. Матеріали дослідження покладено в основу методичних матеріалів, статей та лекцій при читанні курсу “Актуальні проблеми вікової та педагогічної психології” для слухачів КМІУВ ім. Б.Грінченка.

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження відображено у 11 публікаціях, з них 3 – у фахових виданнях України.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків (169 ст.), списку використаних джерел (207 найменувань), 6 додатків (20 ст.). Повний обсяг роботи складає 205 сторінок. Робота містить 15 таблиць, 3 гістограми та 4 рисунки (на 17 ст.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми та обраного напрямку; висвітлено сучасний стан розробки проблеми; визначено предмет, об’єкт, мету, завдання дослідження; показано зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами; розкрито методологічну основу, наукову новизну, теоретичне та практичне значення дослідження; схарактеризовано методи вивчення явища; означено особистий внесок

здобувача; обґрунтовано вірогідність одержаних результатів; подано відомості про апробацію результатів дослідження та публікації за темою дисертації.

Перший розділ “Самоповага особистості як філософська, психологічна та педагогічна проблема” присвячено теоретичному аналізу сутності самоповаги та її ролі в житті людини. В огляді літератури зацентровано увагу на природі самоповаги, механізмах її становлення, особливостях розвитку в онтогенезі. В розділі розкрито концепцію та програму дослідження, визначено зміст та структуру провідного поняття, висвітлено методологічні засади, обґрунтовано доцільність використаних методів вивчення самоповаги.

В основу роботи покладено розуміння самоповаги як складової Я-образу, що є наслідком інтеграції та узагальнення особистістю переживань щодо себе. При цьому окремі, короткочасні переживання, що складають зміст емоційно-ціннісного ставлення до себе у таких проявах як самовпевненість, самоприйняття (визнання себе, згода з собою, довіра до себе, самоінтерес), об'єднуються та узагальнюються і перетворюються на стійке емоційне ставлення до себе (О.Г.Спіркін, В.В.Столін, І.І.Чеснокова).

У складній ієрархічній структурі самоставлення самоповага є загальним рівнем ціннісного ставлення, що спричиняє функціонування ще більш загального аспекту: недиференційованого загального почуття „за” чи „проти” себе (В.В.Столін, І.С.Кон). Завдяки самоповазі реалізується особиста „стратегія” дитини відносно себе, що полягає в актуалізації мотивів і переживань, викликаних дією зовнішніх чинників, що найбільшою мірою сприяють підтриманню її рівня. Стійке ціннісне ставлення до себе, зокрема, самоповага як його складник, виникає на основі різноспрямованих ставлень дитини – до людей, предметного світу, ставлення інших людей до неї самої. Ставлення виникає як ситуативний прояв, і лише внаслідок багаторазових усвідомлень дитиною воно набуває ознак відносно стійкого утворення (І.І.Чеснокова).

Проблема самоповаги багатьма науковцями (І.С.Кон, Р.Х.Шакуров) розглядається з позицій морального розвитку особистості. Емоційне прийняття чи неприйняття себе може залежати, на думку фахівців, від балансу позитивних та негативних переживань, схильності до самозвинувачення чи звинувачення інших. Самоповага не завжди визнається позитивною рисою особистості, оскільки людина може шанувати себе у зв'язку із якостями, що не відповідають моральним вимогам. У такому сенсі почуття може бути шкідливим для оточуючих та продукувати особистісні деформації. Не можна зробити однозначного висновку про особливості ціннісного ставлення особистості до себе, ігноруючи систему її цінностей.

Окремими авторами самоповага розглядається в контексті проблеми життєтворчості особистості, її прагнення до самовираження, самоздійснення та самореалізації (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, Є.І.Головаха, І.С.Кон, Д.О.Леонтьєв, С.В.Сохань, Т.М.Титаренко). Здатність людини адекватно визначитися зі своїми домаганнями дослідники вважають запорукою позитивних переживань успіху, вказують на їх вплив на зростання відчуття власної цінності. Автори наголошують, що предметом творчості має стати не лише зовнішній, а й внутрішній світ людини. Це вимагає від неї здатності емоційно ставитися до життя, збагачувати свої погляди

критично-оцінною рефлексією, переосмислювати принципи і форми буття взагалі і власні зокрема. Зрілі форми самоповаги передбачають сформованість знань індивіда про зовнішній світ та самого себе.

Узагальнення результатів досліджень чинників, що опосередковують самоповагу особистості, дозволяє виділити основні з них: власні досягнення особистості у різних видах діяльності, їх оцінка особистістю та співвіднесення з суспільною оцінкою значущих інших; характер ставлення партнерів по спільній діяльності до людини як особистості; ставлення особистості до інших людей (В.В.Столін, І.І.Чеснокова, С.П.Тищенко). Важливою для розробки автором концепції дослідження є теза щодо активної позиції особистості по відношенню до себе. Визначено, що нормою особистісного становлення є намагання знайти свої шляхи для самовираження, компенсувати недоліки перевагами, визнати сильні сторони інших не на шкоду власному “Я”, що дозволяє зберігати самоповагу незалежно від об’єктивних показників продуктивності життя.

Більшість психологів, які досліджували генезис самосвідомості, прояви самоставлення, однак у своїх поглядах на дошкільний вік як такий, що найбільшою мірою акумулює в собі можливості для закладання основ самоповаги (Г.С.Абрамова, Л.І.Божович, І.Д.Бех, І.Т.Дімітров, О.Л.Кононко, М.І.Лісіна, В.С.Мухіна, В.А.Семиченко, В.В.Столін, С.П.Тищенко, Т.М.Титаренко, І.І.Чеснокова, Р.Х.Шакуров). Встановлено, що передумовами вироблення дошкільниками стійкого емоційно-ціннісного самоставлення є: прагнення до постійного *відтворення* позитивних переживань щодо “Я”; здатність до *узагальнення* переживань, що виникає на кінець дошкільного віку; відділення часткової *самооцінки* від загальної, початкові форми *рефлексії*.

Оскільки самоповага складається в структурі образу-Я, у дисертації дається аналіз наукових досліджень з цієї проблеми. Він дозволяє констатувати, що самообраз є досить складним психологічним утворенням, діалектичною сукупністю когнітивно-афективної інформації про себе, відображенням єдності окремих структурних, функціональних та емоційних компонентів. Образ-Я починає складатися одразу після народження і розвивається в умовах взаємодії з предметним світом та оточуючими людьми. Важливу роль у цьому процесі відіграють дорослі, які організують предметно-практичну діяльність та допомагають дитині визначитися щодо себе, своєї успішності (М.І.Лісіна, А.І.Сілвестру). Дослідниками виділяються типи оцінного ставлення до дитини в родині та дошкільному закладі, які по різному впливають на розвиток Я-образу і самоповаги. Звертається увага на важливу роль у цьому процесі суб’єктивної активності дитини, що спрямовується нею на вироблення та підтримання позитивних уявлень про себе.

Розуміння того, що самоповага – це шанобливе ставлення до себе як до значущої для інших людини, носія особистісних цінностей, вимагало з’ясування механізмів набуття певними сторонами життя в очах дитини належного значення. Психологи класифікують такий зв’язок з дійсністю як ціннісне ставлення. Та чи інша норма може потрапити до розряду цінних за умови її “підключення” до формування Я-образу (І.Д.Бех). Цінностями старшого дошкільника може бути досягнення у певній

діяльності, самостійність, гідна поведінка в ситуаціях успіху чи невдачі, шанобливе ставлення інших людей (В.С.Мухіна, О.Л.Кононко, І.І.Чеснокова).

У контексті дослідження самоповаги видається важливим аналіз проблеми *рефлексії*. Саме механізми рефлексії, як здатності розглядати і оцінювати себе неначе збоку, лежать в основі самопізнання та вироблення ставлення до себе. Узагальнюючи дані досліджень із зазначеної проблеми, як базові використано положення: рефлексивні процеси збігаються з діяльністю творення власного “Я”; наявність рефлексії забезпечує психологічну готовність дитини до сприйняття зовнішніх оцінок широкого спектру; рефлексія спричиняє інтенсивний розвиток у старших дошкільників самолюбності, суперництва, самоствердження (М.Й.Боришевський, А.В.Захарова, О.Л.Кононко, С.П.Тищенко).

В розділі сформульовано вихідні теоретико-методологічні принципи дослідження. Ними слугували:

1. *Системний підхід* до розуміння особистості (Б.Г.Ананьєв, П.К.Анохін, Б.Ф.Ломов, К.К.Платонов), згідно з яким, самоповага розглядається як складова цілісної системи, якою є особистість, і засвідчує особливості функціонування як різнопланових однорівневих систем і підсистем структури особистості, так і систем більш високого рівня. “*Особистість*” виступає найважливішою психологічною категорією, оскільки в ній синтезуються різні системи зв'язків і ставлень, різні рівні психологічного аналізу. Самоповага не надбудовується над особистістю, а включається в її структуру як характеристика, прояв, сторона. Вивчення самоповаги нерозривно переплітається із вивченням особистості як свідомого суб'єкта життєдіяльності.
2. *Принцип єдності свідомості та діяльності* (С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонт'єв). Реалізація цього принципу вимагала дослідження самоповаги через діяльність та поведінку дитини. Нами було прийняте до уваги застереження І.С. Кона, І.І.Чеснокової стосовно необхідності брати до уваги характер ставлення дитини до справи, якою вона займається. Лише діяльність, що наповнена для дитини особистісним смислом, може висвітлити самоповагу як складний психологічний феномен.
3. *Принцип активності* (С.Л.Рубінштейн, К.О.Абульханова-Славська), що тісно межує з принципом саморегуляції як вирішальної умови виникнення, розвитку і вдосконалення самоповаги. Дошкільник як особистість прагне до вироблення, збереження, підтримання та захисту відчуття власної цінності за рахунок актуалізації тих мотивів та переживань, що найбільшою мірою сприяють розвитку самоповаги.

Визначаючи зміст самоповаги, ми спиралися на положення класичної психології про вирішальну роль свідомості та самосвідомості в розвитку особистості; про особливості функціонування самосвідомості з вироблення цілісного самоставлення; про інтегрованість та узагальненість самоповаги; про ставлення як її специфічну характеристику. У світлі вищезначених позицій *самоповага* розглядається нами як властивість особистості, що характеризується відносно стійким, позитивно

забарв-леним ставленням до себе, акумулюючим узагальнені переживання своєї цінності для значущих людей та усвідомлення своїх чеснот.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив констатувати, що самоповага дошкільника – це особистісне утворення, яке складається з ряду компонентів, що взаємодіють, взаємодоповнюють та до певної міри піддаються цілеспрямованому педагогічному впливу. Гармонійне поєднання в активності дошкільника прагнення до самовираження, домагання визнання та здатності до самозбереження розглядаються нами як мінімально достатні складники його самоповаги, її критерії, сукупність яких здатна забезпечити оптимальний рівень ціннісного ставлення до себе.

Показниками прагнення дошкільника до самовираження виступають: рівень його самостійності, характер ставлення до процесу і результату діяльності (старанність, наполегливість, вимогливе ставлення до якості продукту), зосередженість на кількісно-якісних показниках кінцевого та проміжного продуктів.

Домагання визнання дитини визначається за мірою її прагнення демонструвати проміжні та кінцеві результати діяльності значущим дорослим, претензій на оцінки та чутливості до них.

Здатність до самозбереження визначається за вмінням дошкільника орієнтуватися у корисному та шкідливому для нього: вибирати оптимальну міру складності завдання, бути спроможним певною мірою протистояти деструктивним впливам оточуючих, чинити їм елементарний опір.

Щоб одержати різнобічну характеристику самоповаги, прояви активності дитини вивчалися у різних *видах* предметно-практичної діяльності (малюванні, ліпленні, аплікації, роботі з папером, виконанні доручень); за різних *форм організації* дітей (заняття та самостійна діяльність); на різних *вікових етапах* дошкільного дитинства (четвертий та шостий роки життя); за різних стилів керівництва дитячою діяльністю з боку значущого дорослого.

У розділі обґрунтовано доцільність використання для дослідження феномену самоповаги таких методів, як спостереження за поведінкою дошкільників та особливостями взаємодії педагогів та дітей, експерименту, анкетування батьків та педагогів.

У *другому розділі* дисертації **“Характеристика вікових та індивідуальних особливостей самоповаги дошкільників”** розкрито стратегію та описано методику проведення констатуючого дослідження, виділено групи досліджуваних за тенденціями у проявах самоповаги, схарактеризовано особливості домагань, мотивації та самооцінки як показників самоповаги, визначено рівні її розвитку, проаналізовано вікові та статеві особливості, показано вплив різних форм організації діяльності на динаміку проявів самоповаги, розкрито специфіку її виховання в родині та дошкільному закладі.

У дослідженні здійснено якісно-кількісний аналіз проявів самоповаги в ході виконання предметно-практичної діяльності в умовах спеціально організованих занять та під час самостійної діяльності. Явище досліджувалося в процесі *спостереження* за характером активності 53 дошкільників 4 та 6 років (265 сеансів). Аналіз емпіричних

даних показав, що самоповага дошкільників розрізняється співвідношенням у їх поведінці таких тенденцій як прагнення до самовираження, домагання визнання та здатності до самозбереження. За названими критеріями було виділено чотири групи досліджуваних. 1. Діти, у самоповазі яких домінує націленість на високий стандарт якості індивідуального продукту: вони зосереджені переважно на процесі виготовлення продукту, самостійні, старанні, вимогливі до якості (22,6%). 2. Дошкільники, чия самоповага характеризується, перш за все, націленістю на реакцію значущого дорослого: опікуються наявністю та характером оцінок кінцевого та проміжного продуктів, гостро реагують на негативні оцінки дорослих (41,5%); 3. Діти, у самоповазі яких переважає прагнення до самозбереження: уникають ризику, відповідальності, прагнуть до усамітнення, домінує мотив уникнення неуспіху (16,0%). 4. Дошкільники, самоповага яких відрізняється гармонійним поєднанням у поведінці прагнення до самовираження, домагання визнання та здатності до самозбереження: прагнуть до позитивних переживань свого „Я” у зв'язку із самостійно виготовленим продуктом, беруть до уваги оцінки дорослого, готові до захисту позитивного „Я” (19,9%).

Переважання у самоповазі дошкільників тенденції до високої залежності від оцінок, ставлень дорослого засвідчує важливу роль зовнішніх соціально-психологічних чинників у виробленні ціннісного ставлення до себе, які певною мірою компенсують дитині брак внутрішніх механізмів по підтриманню позитивного самовідчуття.

У розділі особливу увагу приділено аналізу домагань, мотивації вибору міри складності та самооцінки як показникам самоповаги дошкільників та вивченню зовнішніх та внутрішніх детермінант. *Експеримент* передбачав виконання дітьми завдань практичного характеру, в ході яких було змодельовано три різні стилі керівництва їх самостійною діяльністю з боку експериментатора: у I серії – заохочувально-допоміжного, у II – пасивно-споглядального, у III – авторитарно-провокуючого. Це дало можливість зафіксувати особливості вибору, мотивацію, самооцінку досліджуваних та вплив стилю керівництва дорослого як на ці характеристики, так і на загальне самопочуття дошкільників. За наслідками експерименту було виділено типи поведінки досліджуваних, які різнилися вищеозначеними характеристиками, та зроблені висновки щодо зовнішніх детермінант самоповаги.

Показано, що *заохочувально-допоміжний* стиль керівництва позитивно впливає на діяльність дошкільників, сприяє виваженості і продуманості виборів, активізує мотивацію успіху, підвищує адекватність самооцінки. *Пасивно-споглядальний* стиль позбавляє дитину емоційної підтримки, гальмує процеси вибору та самооцінки, дезорієнтує активний пошук. Психологічно найважчим для дошкільників виявився *авторитарно-провокуючий* стиль керівництва, який негативно позначився на активності дітей, викликав у них розгубленість і тривогу, знизив домагання та самооцінку, підсилив мотивацію уникнення неуспіху.

Аналіз даних показує, що значна частина дошкільників виявила здатність до збереження притаманної поведінки: не змінила своїх домагань (47,1%), мотиву вибору

міри складності завдання (41,5%), характеру самооцінки (37,7%), не зважаючи на стиль керівництва дорослого. Це підтверджує думку, що процеси вироблення дошкільниками ціннісного ставлення до себе продукуються не лише зовнішніми детермінантами, а значною мірою є наслідком функціонування внутрішніх опор, що складаються в процесі індивідуального життя дитини та особистісного досвіду її досягнень.

За сукупним результатом показників критеріїв самоповаги (самовираження, домагання визнання та самозбереження) були виділені рівні її розвитку у дітей 4-6 років.

Високий рівень: дошкільник демонструє прагнення до самовираження та домагання визнання, але при цьому останнє не гальмує активності. Самостійний, старанний, наполегливий у досягненні якісного результату. З довірою ставиться до дорослого, проте здатний протистояти його впливам. Націлений на успіх, добре орієнтуються у своїх можливостях (обирає завдання середньої та високої міри складності), відрізняється чіткою, впевненою, більш-менш адекватною самооцінкою (32,1%).

Оптимальний: дошкільник прагне до самовираження, успіху, проте йому не завжди вдається самостійно завершити продукт: часом не вистачає старанності, часом – терпіння, вмінь. У разі успішного завершення справи пишається результатом, вимагає визнання від дорослих і однолітків. Помірно залежний від дорослого: його порад, зауважень, рекомендацій. Не залишається байдужими до негативних суджень щодо себе: намагається привернути увагу до позитивного, продемонструвати свої успіхи. Схильний переоцінювати власний виріб і свій внесок в нього, відчуває труднощі в обумовленні самооцінки (39,6%).

Мінімальний: дошкільник прагне до самовираження за рахунок завдань середньої та низької міри складності, низькі домагання поєднуються із середньою успішністю. Переважають мотиви уникнення неуспіху. Постійно претендує на емоційну підтримку, схвалення дій. Несамостійний, без втручання і допомоги дорослого може припинити справу. Характеризується низькою, не обґрунтованою самооцінкою. Нездатний протистояти деструктивним впливам оточуючих (28,3%).

Зафіксовано ряд спільних та відмінних якісних ознак у проявах самоповаги дітей 4х та би років. Зокрема, для переважної більшості досліджуваних вказаних вікових груп характерним є яскраво виражене прагнення до самовираження та визнання, у більшій чи меншій мірі спостерігається здатність до самозбереження. Особливістю чотирьохрічних дітей є прагнення пов'язати власну цінність із продуктом своєї праці, незалежно від його якості та величини власного внеску у виготовлення. У них переважає зависока самооцінка, домагання визнання емоційно забарвлені, захисна поведінка не відрізняється різноманітністю. Близько 17% чотирьохрічних і 20% шестирічних дошкільників виявляли стабільність у виборі міри складності, мотивації та самооцінці.

Таким чином, самоповага є *віковим* феноменом в розумінні появи у дітей старшого дошкільного віку здатності до узагальнення переживань щодо “Я”, удосконалення з віком процесів самовираження, унормування способів домагання визнання та оптимізації дій самозбереження; індивідуальним – в розумінні залежності

самоповаги, як сутнісного для особистісного становлення утворення, від особистого досвіду дошкільника, індивідуальної історії життя.

Суттєво не відрізняються кількісні показники самоповаги у дітей різної *статі*. Якісні відмінності полягають у зорієнтованості дівчаток на переживання власної цінності у зв'язку із високою якістю продукту (“красиво”, “рівно”, “охайно”), більшому розмаїтті способів домагання визнання, вищій чутливості до оцінки та більшій варіативності дій самозбереження. Самоповага хлопчиків відрізняється вищою мірою незалежності від дорослих, ініціативності та схильності до ризику. Все це дає підстави стверджувати, що процеси вироблення ціннісного ставлення до себе певним чином залежать від статевої належності носія, позначаються на пріоритетах, стилі поведінки, формах прояву самоповаги.

Найсприятливішою для прояву дошкільниками самоповаги виявилася помірна регламентованість їх поведінки та діяльності дорослими. Під час організації самостійної діяльності дошкільники одержують оптимальну можливість для самовираження, задоволення своєї потреби у визнанні, збалансованості самопочуття. Залежність від дорослого носить більше емоційний, ніж інструментальний характер і полягає у бажанні відчувати підтримку дорослого. В умовах спеціально організованого заняття, коли регламентується тема, спосіб виконання, тривалість роботи, мінімізується можливість безпосередньої взаємодії дорослого і дитини, звучать оцінки загального характеру, - діти обмежені в способах накопичення позитивних переживань щодо „Я”.

У розділі аналізуються *умови виховання* дошкільників в сім'ї та дошкільному навчальному закладі. Аналіз відповідей батьків на запитання *анкети* (проаналізовано 530 відповідей) та результатів *спостереження* за характером взаємодії педагогів та дітей дали можливість виділити типи ціннісного ставлення до дошкільників, що суттєво різняться між собою мірою прийняття дитини, особливостями оцінного ставлення до неї та характером взаємодії. З'ясовано специфіку впливу кожного із них на процеси вироблення ціннісного ставлення до себе.

Найбільш сприятливим для розвитку самоповаги визнано *емоційно-прийнятний, дійово-конструктивний* тип ціннісного ставлення до дітей з боку батьків та педагогів. Він забезпечує сприятливі умови для формування гармонійного образу-Я дитини. Дорослі дбають про розширення та уточнення уявлень зростаючої особистості про себе за рахунок її реальної успішності в предметно-практичній діяльності, стимулюють процеси самопізнання. Знаходячись в атмосфері теплого, приязного, зацікавленого ставлення до себе, дитина стає здатною накопичувати реалістичні уявлення стосовно себе, своїх успіхів та можливостей.

Разом з тим, характер ставлення значної кількості педагогів до дітей дає підставу кваліфікувати його як *недостатньо шанобливе*. Вихователі не завжди дбають про реалізацію права дитини на вибір; часто виявляють неухважність до реалізації її потреби у самовираженні та визнанні у зв'язку із проявленими самостійністю, старанністю, прагненням до високих стандартів якості; процес оцінювання дітей подекуди носить формальний характер; спостерігається фізичне та психологічне

домінування вихователя над дитиною; трапляються несумісні з поняттям гідності покарання.

Аналіз відповідей на запитання *анкети* (опитано 125 вихователів) стосовно характеру ставлення педагогів до виховання самоповаги у дітей в умовах дошкільного навчального закладу дозволив констатувати таке: знання вихователями особливостей самоповаги дошкільників та чинників, що її зумовлюють, відзначаються розмитістю, неточністю, а інколи помилковістю. Недостатньо чітко педагоги визначають у вихованців прояви самоповаги, не володіють методикою розвитку цієї особистісної якості, не відносять її до пріоритетних.

У *третьому розділі “Шляхи та засоби виховання самоповаги в дошкільному дитинстві”* подано обґрунтування системи формуючих впливів, розкрито методику розвитку самоповаги, оцінено її ефективність.

Сформувати у дошкільника ціннісне ставлення до себе як до суб'єкта предметно-практичної діяльності та спілкування означає сприяти розвитку його позитивного Я-образу (самостійного, вмілого, старанного, результативного, до якого позитивно ставляться інші, який позитивно ставиться до інших). Об'єктом уваги були когнітивні та емоційні компоненти самосвідомості, процеси самопізнання та самоусвідомлення дошкільника. Експеримент мав на меті оптимізувати ставлення дитини до себе за рахунок гармонізації тенденцій до самовираження, визнання та самозбереження. Контекстом слугували предметно-практична діяльність та спілкування з дорослим.

Формуючим експериментом було охоплено 50 дітей 6го року життя, що відвідують дошкільні навчальні заклади, 50 батьків досліджуваних та 25 вихователів. Система роботи з виховання самоповаги здійснювалася поетапно, у різних напрямках (з дітьми та дорослими), за різних форм організації досліджуваних (групової, підгрупової та індивідуальної). *Перший етап* передбачав охоплення виховними впливами всієї групи досліджуваних та вирішення наступних завдань:

- *Завдання просвітницького характеру* (підвищення обізнаності дітей стосовно поваги до інших людей та самоповаги, акцентування уваги на значущих якостях, з якими може бути пов'язане шанобливе ставлення). Основним методом слугувала бесіда з досліджуваними, яка вибудовувалася на умовах високої активності учасників та включала елементи дискусії, що надавало дошкільникам можливість аргументувати власні позиції. Бесіди включали ігри, психогімнастичні вправи, малювання, читання та обговорення творів художньої літератури, обговорення проблемних ситуацій. Темами бесід були: „Що означає поважати інших людей?“, „Кого ти вважаєш і як люди про це дізнаються?“, „Я шаную себе!“.

- *Вироблення у дитини уявлення про себе як успішного суб'єкта предметно-практичної діяльності та спілкування.* Це завдання реалізовувалося через збагачення індивідуального досвіду досліджуваних в контексті їх діалогічного спілкування з дорослим, сприяння кожній дитині у досягненні нею успіху. Предметне середовище збагачувалося достатньою кількістю матеріалів, оптимізувався стиль керівництва дорослим (здійснювалася підтримка дитини, висловлювалася впевненість у її можливостях, надавалася необхідна міра допомоги, заохочувався самоаналіз).

Паралельно створювалися сприятливі умови для забезпечення успіху операційної сторони діяльності: пропонувалися шаблони, помітки, зразки, спрощені способи виконання, тощо. Все це допомагало дитині бути самостійною, старанною, доводити розпочату справу до кінця, виконувати виріб якісно.

- *Розвиток процесів самопізнання досліджуваних.* Проведено серії спеціальних занять, спрямованих на підвищення інтересу дошкільника до себе, свого внутрішнього світу, концентрації уваги на своїх особливостях. Основним методом реалізації цього напряму була бесіда, яка відрізнялася діалогічним характером і дала можливість завдяки аргументації впливати на внутрішню позицію вихованця. Оскільки звернення до свого „Я” вимагає достатньої рефлексивності, яка у дошкільників лише починає функціонувати, бесіди включали прийоми з опредмечування думок через малювання, аплікацію, ігрові вправи. Тематами бесід були: „Це „Я”, „Я і моя родина”, „Мої уподобання”, „Ким я мрію стати”, „Я – майстер”.

Паралельно здійснювалася просвіта батьків та педагогів, сутність якої полягала у підвищенні їх обізнаності стосовно самоповаги, особливостей її розвитку у дошкільників та чинників, що її опосередковують. Пропонувалися конкретні способи оптимізації процесів вироблення ціннісного ставлення до себе у дітей. Для цього використовувалися батьківські збори, педагогічні наради, індивідуальні бесіди, консультації.

На другому етапі здійснювалася виховна робота з окремими підгрупами дошкільників, спрямована на підвищення значущості базових особистісних цінностей (бути самостійними, старанними, доводити розпочату справу до кінця), вироблення уміння досліджуваних самовиражатися. Використано підхід, за якого та чи інша цінність набувала особистісного смислу за умови вправлення дитини у способах виділення, усвідомлення та утвердження себе у зв'язку з нею (І.Д.Бех). Зазначений напрям роботи включав: а) просвітницьку роботу з дітьми, спрямовану на роз'яснення значущості та важливості окремої якості, яка велася у формі діалогу та включала елементи аргументації когнітивно-емоційної моделі; б) вправлення дітей у способах виділення, усвідомлення та утвердження себе у зв'язку з цією якістю; в) комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня самоусвідомлення себе у зв'язку із виявленими якостями та активізація позитивних переживань: самосхвалення, радості за себе, задоволеності собою, гордості. Проведено серію занять, що містили бесіди, розв'язування проблемних ситуацій, ігри; вправлення у набутті дітьми операційних умінь (бути самостійними, старанними, доводити розпочату справу до кінця, вміти об'єктивно оцінити результат); прийоми самоаналізу та самоусвідомлення.

Третій етап формуючого експерименту включав здійснення індивідуальної роботи з дітьми, що характеризувалися мінімальним рівнем розвитку самоповаги. Були проведені індивідуальні заняття, спрямовані на підсилення позитивних переживань щодо „Я” у зв'язку із успіхами у предметно-практичній діяльності та спілкуванні.

У розділі дається оцінка ефективності особистісно орієнтованої системи виховання самоповаги. Досліджуваними виконувалися завдання практичного характеру, схожі на ті, що пропонувалися на констатуючому етапі. Контрольні

завдання були спрямовані на з'ясування тенденцій до самовираження, реалізації потреби у визнанні, здатності до самозбереження в умовах предметно-практичної діяльності та спілкування.

Встановлено, що завдяки використаній системі комплексного виховання, відбулися суттєві зрушення в розвитку самоповаги дошкільників: зросла кількість дітей із високим рівнем самоповаги (з 32,1% до 36,0%), із оптимальним (з 39,6% до 64,0%), підвищилася збалансованість окремих сторін самоповаги. Статистика, що має назву критерій Стюдента, підтвердила значущість змін у самоповазі дошкільників (при ймовірності похибки біля 5%). Найбільш ефективною виявилася методика щодо дітей із мінімальним рівнем розвитку самоповаги.

Зазнали суттєвих якісних змін такі показники самоповаги, як вибір міри складності завдань (з'явилися осмисленість і виваженість), набуло чіткості і визначеності його обґрунтування, зросла міра свідомого ставлення до самооцінювання (зникла розгубленість, тривога, невпевненість), збагатилися й набули чіткості критерії самооцінювання за рахунок включення таких, як старанність, самостійність. Збільшилася кількість дошкільників, які стали пов'язувати самовираження та визнання із виконанням складніших завдань, зменшилася залежність від дорослого, підсилилася мотивація успіху.

Результати проведеного дослідження дають підставу для висновку, що розроблена нами методика розвитку самоповаги сприяла становленню позитивного образу-Я дошкільників за рахунок збагачення їх індивідуального досвіду успішної діяльності на тлі діалогічного спілкування з дорослим та розвитку процесів самопізнання.

Висновки дослідження

1. *Актуальність* дослідження проблеми особистісного розвитку дошкільників та формування їхньої життєвої компетентності обумовлюється соціальним замовленням на реформування освіти і впровадження особистісно орієнтованих технологій. Одним із недостатньо розроблених аспектів є психологічні умови розвитку *самоповаги* в ранньому онтогенезі. У дисертації наведено теоретичне узагальнення і розкрито шляхи вирішення цієї наукової задачі, що виявляється у поглядах на процеси вироблення ціннісного ставлення до себе як на саморух, що зумовлений як зовнішніми умовами виховання, так і внутрішньою активністю особистості, спрямованою на вироблення, підтримку та захист позитивного образу-Я.

2. Встановлено, що самоповага є *продуктом самосвідомості* і входить до складу емоційно-когнітивного компоненту Я-образу. Внаслідок інтеграції та узагальнення переживань щодо "Я" окремі короточасні переживання об'єднуються та узагальнюються, перетворюючись на стійке ціннісне ставлення до себе. Психологічними *передумовами* вироблення ставлення до себе виступають: прагнення до відтворення позитивних переживань щодо „Я”, здатність до їх узагальнення, відділення часткової самооцінки від загальної, здатність до елементарної рефлексії.

3. Самоповага – це властивість особистості, що характеризується відносно стійким, позитивно забарвленим ставленням до себе, яке акумулює узагальнені переживання

власної цінності в очах значущих людей, усвідомлення власних чеснот. Самоповага дошкільника – це особистісне утворення, яке включає в себе ряд взаємопов'язаних компонентів, що доповнюють один одного та певною чутливі до зовнішніх впливів. Оптимальний рівень самоповаги забезпечується гармонійним поєднанням тенденцій до самовираження, домагання визнання та самобереження. Домінування будь-якої із сторін призводить до певних деформацій особистості.

Проте переважна більшість дошкільників (близько 80%) характеризуються незбалансованістю окремих сторін самоповаги, а біля 68% досліджуваних не досягають високого рівня її розвитку.

4. З'ясовано, що процеси вироблення дошкільниками ціннісного ставлення до себе обумовлюються внутрішніми та зовнішніми детермінантами. *Внутрішніми умовами* виступають: прагнення до самовираження, апробації власного „Я”; більшою чи меншою мірою виражена потреба у визнанні; готовність до захисту і відстоювання позитивного “Я”; здатність до вироблення самооцінних суджень. Вказані механізми складаються в процесі індивідуального життя дитини і виконують функцію психологічних „опор” у ситуаціях вироблення, збереження та захисту позитивного образу-Я.

5. Доведено, що *вік та стать* не є визначальними чинниками розвитку самоповаги. Незалежно від віку та статі діти прагнуть до самовираження, визнання, демонструють здатність до самобереження. Віковою та статевою феноменологією самоповаги є особливості розвитку окремих критеріїв самоповаги та специфіка їх вияву. З віком удосконалюються способи самовираження, зменшується залежність від дорослого, підвищуються можливості класифікувати умови діяльності як більш чи менш сприятливі. Стать позначається на характері розвитку автономності дитини, її здатності до ризику при виборі міри складності, старанності, способах домагання визнання.

6. Важливу роль у вихованні самоповаги в дошкільному віці відіграють *значущі дорослі*, які організують предметно-практичну діяльність, допомагають дитині перетворитися на її суб'єкта і слугують джерелом оцінних впливів у формуванні ставлення до світу та самих себе. Спілкування з дорослими визнається найважливішим чинником формування емоційної складової Я-образу.

7. Найсприятливішим для розвитку самоповаги виявився *емоційно-прийнятний, дійово-конструктивний* тип ціннісного ставлення до дітей з боку батьків та педагогів. За таких умов дитина отримує повноцінний індивідуальний досвід на тлі зацікавленого ставлення до себе дорослого. Позиція прийняття дитини в цілому позитивно впливає на її процеси самопізнання, допомагає краще зрозуміти себе, свої переваги та недоліки, виділити ті чинники, що опосередковують її успіх чи невдачу.

8. Позитивно впливає на розвиток самоповаги дошкільників *помірна регламентованість* їх діяльності і поведінки та заохочувально-допоміжний стиль керівництва дорослого. За таких підходів до організації предметно-практичної діяльності створюються кращі можливості для переживання дітьми власної цінності: вони можуть обирати справу, міру її складності, способи виконання; бути варіативними у способах домагання визнання, діях самоконтролю та самобереження. Заохочувально-допоміжний стиль керівництва дорослого підтримує позитивне самопочуття дітей та

стимулює процеси самовираження, унормовує домагання визнання та оптимізує дії самозбереження.

9. Причинами недостатньо уважного ставлення педагогів до виховання самоповаги у дітей визнано їх низьку обізнаність стосовно самоповаги та особливостей її розвитку у дошкільників. Вихователі дошкільних закладів недостатньо усвідомлюють роль самоповаги в житті підростаючої особистості, не мають чітких критеріїв її оцінок, обмежені у способах стабілізації ціннісного ставлення вихованців до себе.

10. У дослідженні апробовано методика виховання самоповаги у дітей старшого дошкільного віку, яка спрямовувалася на розвиток позитивного образу-Я і передбачала: розв'язання завдань просвітницького характеру, вироблення у дошкільників уявлення про себе як успішних суб'єктів предметно-практичної діяльності і спілкування та розвиток їх процесів самопізнання. Особливого значення набуло виховання особистісних цінностей.

11. Встановлено, що система виховних впливів значно покращила показники самоповаги, що виявляють дошкільники в умовах предметно-практичної діяльності та спілкування. Кількість дошкільників із високим рівнем самоповаги збільшилася на 3,9%, із оптимальним – на 24,4%; дітей із мінімальним рівнем самоповаги взагалі не було зафіксовано. Збільшилася кількість досліджуваних, що своє самовираження та визнання стали пов'язувати із виконанням складнішого завдання, підсилилася мотивація успіху, самооцінка стала чіткішою і обґрунтованішою.

Подальша розробка проблеми вироблення особистістю ціннісного ставлення до себе може бути пов'язана із дослідженням початкових форм самоповаги, її модифікацій та виробленням оптимальної моделі розвитку в ранньому дитинстві; із з'ясуванням психологічних механізмів розвитку, вивченням ролі однолітків у цих процесах.

Основний зміст дисертації відображено у таких **публікаціях** автора:

1. Дятленко Н.М. Подбаймо про формування самоповаги в дітей // Дошкільне виховання. – 1999. – № 8. – С. 8-10.
2. Дятленко Н.М. Шляхи виховання самоповаги в дошкільному дитинстві // Актуальні проблеми психології. Том 4. Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання і виховання. (Збірник наукових статей) / За заг. редакцією С.Д.Максименка. – К.: Нора-прінт. – 2001. – С. 60-63.
3. Дятленко Н.М. Самоповага формує особистість // Дошкільне виховання. – 2002. – №4. – С. 18-19.
4. Дятленко Н.М. Самоповага: сутність та особливості розвитку в онтогенезі // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – К.: Пед. думка. – 1999. – Кн. 2. – С. 96-102.
5. Дятленко Н.М. Психологічна готовність вихователів дошкільних навчальних закладів до роботи в інклюзивних групах // Кроки до демократичної освіти. – 2002 – лютий. – С. 26-27.

6. Дятленко Н.М. Самоповага дошкільників як психологічна проблема // Збірник наукових праць: педагогічні науки. – К.: КМІУВ ім. Б. Грінченка. – 1999. – С. 48-54.
7. Дятленко Н.М. Допомога “важким” дітям // Індивідуальний підхід: суть і шляхи реалізації у вихованні дошкільників: Методичні рекомендації. – К.: Освітнянин. – 1996. – С. 139-144.
8. Дятленко Н.М. Навчімо дітей шанувати себе // Порадник методиста. – К.: КМІУВ ім. Б. Грінченка. – 1997. – С. 166-173.
9. Дятленко Н.М. Виховання самоповаги у дошкільників // Актуальні проблеми дошкільного виховання: Міжвузівський збірник наукових праць / За ред. А.М. Богуш, Т.І.Поніманської. – Рівне: РДП. – 1997. – С.94-96.
10. Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку почуття самоповаги у дошкільників // Грінченківські читання-96: Освіта. Гуманізація. Вчитель. – К.: КМІУВ ім. Б.Грінченка. – 1996. – С. 80.
11. Дятленко Н.М. Шанобливе ставлення дорослих до дітей як умова гармонізації взаємин між дошкільниками // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник / Ред. кол. Н.Софій, І.Єрмаков, та ін. – К.: Контекст, 2000. – С. 263.

АНОТАЦІЯ

Дятленко Н.М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України, Київ, 2002.

У дисертації розкриваються теоретико-методологічні та експериментальні підходи до вивчення процесів самосвідомості, що пов'язані із виробленням ціннісного ставлення до себе в ранньому онтогенезі. Дається теоретичний аналіз ступеня розробленості проблеми у філософській та психолого-педагогічній літературі, пропонується концепція та програма дослідження, визначаються критерії самоповаги дошкільників.

Експериментально виявляються тенденції в розвитку самоповаги дошкільників за особливостями співвідношення в їх поведінці прагнення до самовираження, домагання визнання та дій самозбереження. Показані особливості домагань, мотивації та самооцінки дошкільників як показників самоповаги. Схарактеризовано рівні розвитку самоповаги, виділено статеві та вікові її особливості, показана залежність самоповаги дітей від міри регламентованості їх діяльності та стилю керівництва з боку значущого дорослого. Експериментально обґрунтовується залежність самоповаги від типу ціннісного ставлення до дитини в родині та дошкільному закладі, пропонується методика оптимізації ставлення до себе у дошкільників.

Ключові слова: самоповага, рефлексія, системний підхід, особистісні цінності, самовираження, домагання визнання, самозбереження, індивідуальний досвід, діалогічне спілкування.

АННОТАЦИЯ

Дятленко Н.М. Психологические условия развития самоуважения у дошкольников. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Центральный институт последипломного педагогического образования АПН Украины, Киев, 2002.

Диссертационное исследование посвящено изучению теоретико-методологических и практических аспектов выработки дошкольниками устойчивого ценностного отношения к себе в таком проявлении как самоуважение. В работе дается анализ философской и психолого-педагогической литературы по проблеме, раскрывается концепция и программа исследования, описывается методика и результаты изучения явления, предлагается программа развития самоуважения у дошкольников.

Показано, что самоуважение является продуктом самосознания и функционирует в структуре Я-образа, в частности, в составе его эмоционально-ценностного компонента. В результате обобщения кратковременных эмоциональных переживаний относительно “Я” складывается целостное устойчивое самоотношение, более общей частью которого является ощущение “за” или “против” себя. Существенное значение в процессах выработки личностью уважительного отношения к себе имеет система ее ценностных ориентаций. Именно ощущение своего соответствия или несоответствия определенным эталонам, образцам способны вызвать переживания самоуважения. Обращается внимание на важную роль внутренней активности, которая направляется личностью на выработку, поддержку и коррекцию положительного самоотношения.

В онтогенезе ценностное отношение к себе начинает складываться одновременно с формированием образа-Я. Внутренними предпосылками самоуважения, как интегрированной и обобщенной характеристики личности, выступают следующие особенности: стремление к постоянному возобновлению положительных переживаний, способность к обобщению переживаний относительно “Я”, функционирование элементарной рефлексии, отделение частичной самооценки от общей. В работе делается акцент на изучение самоуважения дошкольников в условиях предметно-практической деятельности и общения; проводится параллель между переживаниями собственной ценности и удовлетворением потребности в самовыражении и признании. Особое внимание обращается на способность личности к защите положительного Я-образа.

На основании теоретического анализа литературы с проблемы выделяются критерии и показатели самоуважения. Самостоятельность, старательность, стремление к успеху, претензии на признание, способность к самосохранению, - все эти проявления в совокупности свидетельствуют о развитии самоуважении.

Анализируются факторы внешней среды, которые способны оказывать влияние на самоуважение дошкольника, в частности, индивидуальный опыт успехов-неудач и

общение со взрослыми, роль которых сводится к созданию благоприятных условий для познания ребенком самого себя. Подчеркивается роль внутренней активности самого ребенка в процессах выработки ценностного отношения к себе.

Дается характеристика исходных теоретико-методологических принципов исследования, таких как системный подход к пониманию личности, в соответствии с которым самоуважение рассматривается как составная целостной системы; принцип единства сознания и деятельности, что обеспечивало возможность изучения отношения к себе через деятельность и поведение дошкольника; принцип активности личности, что давало право относиться к ребенку как субъекту, способному к выработке, поддержке и защите положительного Я-образа.

На основании результатов наблюдения и эксперимента делается ряд выводов об особенностях самоуважения у дошкольников, а именно: о существовании четырех групп детей за тенденциями в самоотношении и трех уровней развития самоуважения, первые из которых различаются соотношением отдельных критериев, вторые – величиной общей оценки всех показателей; о зависимости самоуважения не только от пола или возраста, а в значительной степени от индивидуальной истории развития; о положительном влиянии на процессы выработки ценностного отношения к себе условий ограниченной регламентированности деятельности значимыми взрослыми.

В диссертации анализируются особенности притязаний дошкольников, мотивации выбора ими меры сложности заданий, особенности самооценки в условиях экспериментального выполнения заданий. Делается вывод о зависимости процессов выработки ценностного отношения к себе от стиля руководства значимого взрослого. Его конструктивная помощь, эмоциональная поддержка повышают чувство уверенности в себе, оказывая положительное влияние на характер выбора меры сложности, мотивацию, адекватность самооценки.

В работе обуславливается зависимость самоуважения ребенка от особенностей типа ценностного отношения к нему. Эмоционально восприимчивый, действенно конструктивный тип ценностного отношения со стороны родителей и воспитателей положительно влияют на развитие Я-образа дошкольника, обогащая эмоциональный и когнитивный компоненты, способствуя таким образом развитию самоуважения.

Апробируется методика воспитания самоуважения у дошкольников, основные направления которой состоят в обогащении детей знаниями об уважении и самоуважении, расширении их индивидуального опыта успешной деятельности в сочетании с диалогическим общением со взрослыми и развитие процессов самопознания и самоосознания. Особое внимание уделяется воспитанию личностных ценностей.

В работе анализируются изменения, которые наблюдались в поведении старших дошкольников после введения в практику общественного и семейного воспитания системы формирующих воздействий.

Ключевые слова: самоуважение, рефлексия, системный подход, личностные ценности, самовыражение, притязания, самосохранение, индивидуальный опыт, диалогическое общение.

ANNOTATION

Dyatlenko N. Psychological conditions of pre-school age children's self-esteem development. – The manuscript.

The dissertation for receiving a scientific degree of a Candidate of Psychology on specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. - The General Institute of Postgraduate Pedagogical Education of the Academy of Pedagogical Science of Ukraine, Kyiv, 2002.

The theoretical, methodical and experimental basis of self-consciousness processes researching, which are connected with the creation of valuable self-attitude in early ontogeny are opened in the dissertation. The theoretical analysis of problem's elaboration in the philosophical, psychological and pedagogical literature is presented; the conception and the program of research are suggested; the criterions of demonstration of self-esteem at the preschool age in communication and in practical activity are marked.

Experimentally proved the types of self-esteem according to the peculiarities of self-expression correlation, aspiration for acknowledgment and action of self-preservation. The peculiarities of claims, motivations and self-appraisal as indexes of self-esteem are shown; the levels of development of self-esteem are characterized, sexual and age specificities are emphasized, the dependence of self-esteem from the regulation of child's activity and the leadership style of significant adult. Experimentally proved the dependence of child's self-esteem from the type of valuable attitude to person in the family and in infant school. The optimization program of valuable self-attitude in pre-school age is offered.

Key words: self-esteem, introspection, system approach, personal values, self-expression, aspiration to recognition, self-preservation, personal experience, dialogic communication.